B. Transmiterea textelor

1. MONUMENTELE: LITERATURĂ, ARTE PLASTICE

Cunoştinţele noastre asupra Antichităţii greco-romane au două surse: textele literare şi monumentele artelor plastice. Aceste surse sunt diferite ca importanţă şi modalitate de abordare, dar prezintă o surprinzătoare similitudine din punctul de vedere al supravieţuirii până în epoca modernă.

Monumentele literare cuprind inscripţiile (indiferent de natura lor) şi textele literare; pornind de la această segmentare generală, cea de-a doua categorie menţionată aici îşi dezvăluie limitele, printr-o definiţie negativă (texte non-epigrafice), precum şi deschiderea: ansamblul scrierilor, din orice domeniu, incluzând consemnarea în scris, la un moment dat, a unor opere care au circulat pe cale orală.

Se deosebesc unele de altele în mod esenţial pentru că, în majoritatea cazurilor, suntem în posesia unor inscripţii autentice, originare. Faţă de această situaţie fundamentală, excepţiile nu reprezintă altceva decât situaţii care merită să fie indicate individual: de pildă, unele inscripţii au dispărut după ce fuseseră copiate, în Evul Mediu şi mai apoi, rămânând, în mod evident, o sursă epigrafică intermediată de un manuscris. Unele dintre aceste inscripţii care au dispărut după copiere au fost redescoperite, impunând reordonări ale inventarului epigrafic.

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

În situaţia tipică însă, inscripţiile păstrate sunt autentice, în timp ce textele literare ne sunt cunoscute nu într-o formă originală, ci numai prin copii (făcute având ca model alte copii, într-o serie incontrolabilă, atât prin dimensiuni, cât şi ca succesiune cronologică).

Două exemple contrastive, din lumea greacă şi din cea romană:

În anul 458 a.Chr., Eschil îşi reprezintă la Atena trilogia *Orestia*; tot de atunci datează cea mai veche inscripţie ateniană pe marmură, despre cultul de la Eleusis. Această inscripţie (458 a.Chr.) există şi astăzi în colecţiile Muzeului Britanic din Londra. Tragediile lui Eschil ne sunt cunoscute doar prin copii din sec. al X-lea p.Chr.

În 186 a.Chr., Plaut îşi reprezintă două piese (*Bacchides* şi *Casina*) Tot de atunci (de la începutul lui decembrie) datează *Senatus Consultum de Bacchanalibus*, decretul prin care se interziceau Bacanaliile. Inscripţia *SCB*, pe o tablă de aramă, se păstrează fără stricăciuni în Biblioteca Naţională din Viena. Piesele lui Plaut ne sunt cunoscute prin copii: cel mai vechi manuscris (incomplet, de altfel) este un palimpsest ambrozian, de prin sec. al V-lea p.Chr.

Acest fapt are o importanţă covârşitoare în stabilirea textului; din punctul de vedere al istoriei limbii, este determinantă distanţa în timp dintre original şi copie (distanţă concretizată în modernizarea limbii). Ceea ce avem sub ochi nu este textul aşa cum a ieşit din mâna autorului, ci un text pe care filologii îl reconstituie pe baza manuscriselor medievale.

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

Se mai poate face o distincție: textele literare (spre deosebire de inscripții) ne-au parvenit pe două căi: textele cunoscute prin așa-numita „tradiție directă” (o succesiune de copii care au rostul de a transmite opera respectivă în sine) și textele pe care le cunoaștem doar fragmentar, prin „tradiția indirectă” (de tipul citatelor sau al antologiilor). Unele citate nu sunt atribuite cuiva anume. Există, de pildă, *reliquiae* din tragicii și comicii romani; cunoștințele noastre asupra unor segmente ale literaturii antice sunt furnizate de fragmente, adesea întâmplătoare.

Textele pe papirus sunt friabile și se puteau păstra numai în anumite condiții climatice, ca cele din Egipt, unde se produce o dezhidratare naturală a papirusului. Fragmentele literare pe papirus sunt cu mult mai vechi decât manuscrisele medievale (datează din sec. III-II a.Chr.), *vide supra* cap. A.2. *Papirus vs codice*. Procesul de selectare, determinat de transferarea textelor pe un material mai durabil, pe pergament, datează din Antichitate, fiind continuat cu mult mai târziu de călugării creștini care copiau manuscrise în Evul Mediu.

O rapidă inventariere a reperelor cantitative din literatura greacă și latină oferă o imagine globală a raportului dintre ceea ce s-a păstrat și ceea ce va fi fost literatura antică.

În literatura greacă de la Homer până la războaiele cu perșii (sec. al V-lea a.Chr.), există numai trei autori de la care să ni se fi păstrat cel puțin o scriere întreagă: Homer, Hesiod, Theognis. În schimb, din aceeași perioadă ne sunt cunoscuți (prin deiverse menționări) douăzeci și nouă de scriitori.

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

Strict numeric, s-ar putea spune că s-a păstrat cam a zecea parte. Cu câteva excepții întâmplătoare, a supraviețuit ceea ce merita: acele opere literare pe care lumea le considera vrednice de a fi reeditate, recopiate. Gusturile literare şi valorile au cunoscut însă de-a lungul timpului schimbări, uneori radicale.

În spațiul roman a avut loc un proces similar. Din literatura latină de până la Sylla (sec. IV-III până către 80 a.Chr.), s-a păstrat cel puțin o operă întreagă de la numai trei autori: Plaut (douăzeci şi una de piese), Terențiu (şase piese), Cato (*De agricultura*); la această listă scurtă se adaugă *Rhetorica ad Herrenium*. Pentru aceeaşi perioadă ne sunt însă cunoscute numele a douăzeci şi şase de autori. Raportul este cam acelaşi cu cel din spațiul grecesc.

Mărturiile referitoare la Hypereides (unul din cei zece oratori ai canonului grecesc) dezvăluie o altă latură a supraviețuirii textelor: ştim că a ținut cel puțin cincizeci şi două de discursuri, dar s-a păstrat unul singur în întregime. Din cele nouăzeci şi două de piese pe care ştim că le-a scris Euripide, mai existau în sec. I a.Chr. doar şaptezeci şi patru; până la noi au mai ajuns doar nouăsprezece. Pe cale directă, ne sunt cunoscuți trei tragici greci; pe cale indirectă (prin fragmente izolate) se poate reconstitui existența a nu mai puțin de o sută cincizeci de autori greci de tragedie. Dintre aceşti trei tragediografi, Euripide a avut parte de cea mai bună conservare a pieselor; de la Eschil şi Sofocle s-au păstrat numai câte şapte piese, dintr-un total de optzeci şi două (câte indică sursele antice că ar fi scris Eschil) şi o sută douăzeci şi trei (Sofocle).

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

Într-o situație și mai dramatică este lirica greacă, elogiată intens în Antichitate. Astăzi oferă imaginea unor ruine, fiind unul dintre domeniile cele mai devastate de trecerea timpului și accidentele transmiterii textului. Din ce a supraviețuit, rareori (cu două excepții, Theognis și Pindar) se găsește câte o poezie întreagă; mai adesea avem de-a face cu o strofă sau un vers sau un cuvânt (citat de un grămătic).

Pentru felul în care a operat selectivitatea anticilor, poate fi relevantă o comparație sumară: opera lui Platon s-a păstrat în întregime (sau chiar mai mult decât atât, sporită de lucrările apocrife); pe de altă parte, filozoful Democrit a fost autorul unei opere de dimensiuni similare, din care însă nu s-a păstrat nicio scriere întreagă. Explicațiile pot ține de calitatea în sine a operei, de aprecierea contemporanilor sau de un simplu accident de transmitere.

O altă alăturare de situații se poate dovedi relevantă pentru criteriile de selecție în conservarea operelor Antichității. Tragedia lui Ovidiu, *Medeea*, provocase o admirație unanimă: contemporanii spuneau despre ea că era mai bună decât orice tragedie greacă sau romană de până atunci. Prețuirea de care s-a bucurat nu a avut însă nicio greutate în destinul textului: tragedia s-a pierdut. S-a păstrat în schimb cartea de bucate a lui Apicius, utilă în mai multe gospodării, nu neapărat în biblioteci.

Cunoștințele noastre asupra Antichității sunt mult îmbogățite de monumentele artelor plastice, Operele arhitecturale și plastice s-au dărâmat în cea mai mare parte. Unele piese se mai

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

află pe locul de origine. Altele au fost însă transportate în diverse muzee ale Europei şi, nu mai puțin, dincolo de ea.

Sculptura ar fi avut mai multe şanse de conservare. Scultura greacă a fost mereu elogiată. Pentru cel care vrea însă să o studieze onest, demersul se dovedeşte a fi o grea încercare. Muzeele din lumea întreagă expun un număr impresionant de opere din Antichitate: numai că ele au fost făcute să stea în locuri publice, unele în temple sau în fața templelor, în lumina mediteraneană.

Din epoca greacă clasică (sec. V-IV), cu excepția statuilor fără existență independentă şi a reliefurilor de pe frontoane şi frize, s-a păstrat o singură statuie: *Hermes* de la Olimpia, a lui Praxitele. Dincolo de această maximă restrângere a inventarului de care dipunem, există o serie de rezerve: statuia nu este finisată de autor, iar scriitorii antici care vorbesc despre opera lui Praxitele nu o enumeră între operele reprezentative pentru stilul lui.

Un alt neajuns provine din faptul că cei mai mulți dintre maeştrii plasticii antice au fost lucrători în bronz (Miron, Policlet şi Lisip, ca să-i amintim doar pe cei trei mari artişti ai Atenei); nu ni s-a păstrat nimic din operele lor. Originalele bronzurilor au dispărut (dintr-o nevoie mereu uriaşă, din Antichitate până către epoca modernă, de monede, clopote, arme), lăsându-ne în urmă doar copii târzii, dintr-un alt material (marmură).

Câteva exemple pot sugera paralelisme cu situația textelor literare.

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

Celebra statuie a lui Miron (sec. al V-lea), *Discobolul*, s-a păstrat prin intermediul unui număr uriaş (cam o sută) de reproduceri, care transpuneau în marmură originalul din bronz; pe baza copiilor (mutilate) s-a făcut în sec. al XIX-lea o copie în bronz (găzduită la Muzeul Termelor din Roma).

În literatura antică, sunt consemnate numeroase elogii aduse lui Fidias. Dintre lucrările plastice, în afară de frize, nu s-a păstrat nimic de la el. *Atena Lemnia* ne este cunoscută într-un mod care ar putea descrie la fel de bine starea unui codice: creată de Fidias în bronz, a ajuns până în epoca modernă printr-o copie în marmură, fragmentară şi târzie (datând de la sfârşitul Antichităţii). Două muzee deţin această copie: capul statuii se află la Bologna, corpul, la Dresda.

Textele literare oferă uneori informaţii despre existenţa şi parcursul unor opere plastice. Se spune că Alexandru cel Mare ar fi găsit la Susa statuile de bronz ale lui Harmodios şi Aristogeiton (elogiaţi în Antichitate cu epitetul „tiranoctoni"). În jurul anului 500 a.Chr., li se ridicase un grup statuar de către Antenor (din opera lui nu ni s-a păstrat nimic, cu excepţia a două socluri de statui, semnate de el, la Atena). În 480 a.Chr., Xerxes l-a luat ca pradă de război în Persia. Alexandru, după două secole, le-a restituit atenienilor; au fost aşezate în Kerameikos şi se mai aflau încă acolo în prima jumătate a sec. al II-lea p.Chr. Apoi au dispărut.

Din monumentele plastice (cu autor precis) ale Greciei antice clasice s-a păstrat aşadar puţin; în afara unor piese de valoare secundă (după criteriile anticilor) sau nefinisate, arta

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

plastică grecească ne este cunoscută prin copii, cu efectul agravant al trecerii de la un material la altul (copii de marmură ale unor originale în bronz).

Arta romană se află într-o situație de conservare ceva mai bună, datorată până la un punct şi faptului că perioada este mai târzie cu aproape o jumătate de mileniu. Dat fiind caracterul realist al artei romane, piesele sunt cu atât mai interesante ca mărturii ale vieții antice, pe care o reflectă cu o fidelitate superioară lucrărilor greceşti.

Din acest punct de vedere, un exemplu elocvent este friza de la *Ara Pacis*, care reprezintă o procesiune, dominată de familia imperială. Trăsăturile personajelor sunt redate cu o precizie atât de mare, încât pot fi identificate prin comparare cu alte surse plastice (statui, monede).

Întreaga artă statuară din vremea lui Augustus prezintă această caracteristică. Romanii nu se mulțumesc să idealizeze trăsăturile într-o veşnică tinerețe; ei redau exact trăsăturile, expresia privirii, mişcarea părului. Pe baza sculpturilor romane (şi nu a celor greceşti) s-a putut face, de pildă, o istorie a coafurilor în Antichitate.

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

2. COPISTUL

În Antichitate, existau două categorii de copişti, cei oficiali şi cei particulari. Copistul oficial era indicat prin numele γραμματεύς, în greacă, şi *scriba*, în latină; cel particular era „scriitorul" prin definiţie, „scriitorul de carte", „caligraful": gr. βιβλιογράφος, καλλιγράφος, lat. *librarius, scriptor*.

Stenografii erau foarte preţuiţi (*vide* Marţial 14,208: *currant uerba licet, manus est uelocior illis — nondum lingua suum, dextra peregit opus*). Pentru a putea confecţiona cât mai multe exemplare, autorul însuşi (sau editorul) dicta simultan unui mare număr de sclavi; Atticus nu edita numai unele opere ale lui Cicero, ci biblioteci întregi. O astfel de multiplicare masivă aducea după sine numeroase greşeli, de care se plânge deja Cicero; copiştii scriu ce li se pare că aud — şi dacă nu înţeleg pe loc, caută să dea un înţeles, modificând textul.

Munca de copiere se află sub influenţa accidentelor şi a întâmplării, care lasă urme în texte ce supravieţuies timpului, în sine ori ca modele pentru alte copii.

O simplă întâmplare poate face ca la un moment dat copistul să nu fie atent. Atenţia este mai puţin rodată la primul cuvânt al unui text decât la al douăzecilea; după cinci sute de cuvinte, concentrarea începe să slăbească şi pot apărea abateri de la model. Copistul e distrat când se aşterne pe lucru lunea dimineaţa; este obosit în momentul în care e gata să se oprească, sâmbăta seara. Când copistului îi este frig sau foame, ori când suferă de o

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

indispoziţie, când e îngrijorat ori neliniştit, când e preocupat să termine la dată fixă, atunci are scăpări de memorie, momente de lene şi de neatenţie. Dacă aude vreun zgomot neaşteptat, gândul i se îndepărtează de model. Dacă cineva de lângă el a pronunţat cu voce tare cuvinte pe care le poate distinge, riscă să-şi uite dictarea interioară lăsându-se în seama acestei dictări din afară, pe care o transferă fără să-şi dea seama în textul său.

Munca de copiere implică, prin natura sa, o discontinuitate a atenţiei. Copistul descompune textul modelului său în segmente scurte, care impun un efort distinct de vizualizare şi un efort distinct de memorizare. Din timp în timp, îşi întrerupe copiatul pentru a-şi muia pana în cerneală. La fiecare sfârşit de rând, îşi deplasează mâna. Când trece de la recto la verso, trebuie să îşi potrivească altfel manuscrisul (şi, adesea, şi modelul). Când este la capătul paginii recto, nu o poate întoarce până ce nu se usucă cerneala. Atenţia sa e aşadar fragmentată de întreruperi şi de perturbări diferite şi inegale care, în mod necesar, îi condiţionează erorile.

Rezultatul este, inevitabil, un text diferit de cel al modelului.

Gramaticii (începând cu cei alexandrini) corectau manuscrisele, comparându-le cu unele bune sau îndreptându-le după cunoştinţele lor, dacă nu aveau la îndemână exemplare bune. Pe un astfel de manuscris corectat ei puneau un indiciu al efortului depus: *emendaui*, notă însoţită în mod firesc de numele celui care făcuse corectura. Sau, simplu, autorizau o copie prin: *recognoui*;

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

relegi; existau şi câteva variante mai detaliate ale notei de corectură: *temptaui emendare sine antigrapho*; *prout potui emendaui sine magistro*. Un exemplar corectat era apoi folosit ca model, pentru a se corecta după el şi altele. Adesea aceste *subscriptiones* conţin şi anul şi locul unde s-a făcut corectura. O notă aparte indică efectuarea interpuncţiunii: *distinxi*.

Acest tip de abordare a textului copiat a generat de altfel disciplina însăşi a filologiei (*vide supra* cap. A.1.*Filologia*).

Studiile şi comentariile la Homer făcute de Aristarch sau de colegii lui s-au pierdut, dar din scholiile rămase, mai bogate decât pentru oricare alt autor grec, putem să le reconstituim îndeajuns pentru a ne forma o părere asupra metodelor de studiu din timpul lui. Rezultă de aici că multe copii ale textului homeric ajunseseră la Muzeu din surse diferite: scholiile fac aluzie la cărţi provenite din locuri cum ar fi Massilia, Sinope şi Argos, care erau apoi evaluate de învăţaţi, dar nu este limpede ce text era ales sau dacă era cu adevărat vreunul ales, în detrimentul tuturor celorlalte, ca exemplar cu autoritate. Caracteristica pentru care erau faimoşi alexandrinii era promptitudinea cu care respingeau versuri ca spurii (ἀθετεῖν, ἀθέτησις). Motivele comportamentului lor, chiar dacă exista o logică anume, în general nu reuşesc să convingă un cititor modern. Un argument folosit adeseori era limbajul sau comportamentul nepotrivit (ἀπρέπεια): primul pasaj din *Iliada* condamnat în felul acesta poate servi ca exemplu. Sunt semnalate cu un *obelos* în codicele *Venetus* versurile prin care Agamemnon îi răspunde tatălui Cresidei, refuzând să o elibereze; comentariul consemnează aici: „Versurile sunt expurgate pentru că slăbesc forţa

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

înțelesului şi tonul amenințător...; de altfel, este nepotrivit pentru Agamemnon să facă asemenea observații." Un alt exemplu tipic este *Iliada* 3,423-26, unde Zenodotos respinge versurile bazându-se pe faptul că e dizgrațios ca Afrodita să-i aducă un scaun Elenei. Cu certitudine, toate pasajele care tindeau să-i arate pe zei într-o lumină nefavorabilă erau o țintă uşoară pentru criticii cu o asemenea stare de spirit: de aceea unii au respins episodul Ares - Afrodita din *Odysseia* VIII.

Filologii capabili să trateze operele literare într-o manieră atât de drastică, în special în dorința lor de a condamna versuri ca spurii din motive inadecvate, puteau aduce grave vătămări textului. Din fericire însă pentru generațiile următoare de cititori, alexandrinii nu au căzut în tentația de a încorpora în text toate schimbările sugerate, mulțumindu-se în schimb să le înregistreze în comentariile lor. Dacă abordarea ar fi fost diferită, Homer ar fi ajuns la noi profund desfigurat. Este interesant de relevat faptul că cea mai mare parte din ipotezele lor nu a întrunit acordul cititorilor din epocă, astfel încât să pătrundă în textul curent, chiar dacă faptul nu reprezintă o dovadă certă a puterii de discernământ a publicului cititor din Antichitate. Un calcul al emendărilor făcute de alexandrini a arătat că din 413 alterări propuse de Zenodotos, numai 6 se găsesc ca lecțiuni în toate papirusurile şi manuscrisele, numai 34 în majoritatea lor, iar 240 nu apar defel. Din 83 de emendări care i se pot atribui lui Aristofan, numai una a întrunit aprobarea generală, alte 6 apar în majoritatea mărturiilor, în vreme ce 42 nu sunt defel acceptate. Aristarch a exercitat o influență mai bine resimțită, dar nici sugestiile lui nu au fost uşor acceptate: din

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

874 de lecţiuni, 80 se găsesc peste tot, 160 apar de mai multe ori şi 132 numai în scholii.

Munca filologilor alexandrini nu se poate pune însă sub semnul acestor excese de emendare. Multe dintre observaţiile lor au fost validate de critica ulterioară; chiar şi tentativele de identificare a unor pasaje de autenticitate îndoielnică au putut fi uneori acceptate. Suspectau că povestea lui Dolon, din *Iliada* X, era o adăugire, din pricina stilului (pe care îl resimţeau ca fiind diferit de restul *Iliadei*) şi a slabei conexiuni cu restul firului narativ. În coborârea lui Odysseu în Infern, în *Odysseia* XI, Aristarch a arătat că vv. 568-626 nu aparţineau firului narativ principal. Observaţia lui Aristarch şi Aristofan că *Odysseia* trebuia să se încheie la v. XXIII, 296 este probabil cea mai interesantă. Cărturarii moderni preferă să evite condamnarea acestor pasaje ca spurii şi le consideră în schimb produsul unui stadiu de compoziţie mai târziu faţă de partea principală a textului, dar aceasta nu anulează nimic din valoarea observaţiilor antice.

Un alt motiv pentru care anticii, cu precădere Aristarch, merită să fie lăudaţi este dezvoltarea principiului critic că cea mai bună călăuză în utilizarea unui autor este corpusul propriilor lui scrieri: în consecinţă, dificultăţile se explică, atunci când e posibil, prin referire la alte pasaje din acelaşi autor (῞Ομηρον ἐξ ῾Ομήρου σαφηνίζειν). Această noţiune stă la baza multor observaţii din scholii, unde se afirmă că un anumit cuvânt sau o anumită expresie e mai potrivită cu textul homeric decât orice altă lecţiune. Principiul putea fi, deopotrivă, folosit abuziv: dacă un text literar

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

conține o expresie în același timp unică şi dificilă, criticul poate pretinde să fie modificat pentru a-l aduce în armonie cu ceea ce îi este specific autorului respectiv. O asemenea interpretare extremă a regulii ar fi putut conduce la rezultate dezastruoase: cu atât mai mare este meritul lui Aristarch de a fi formulat un principiu complementar, şi anume că multe cuvinte din textul homeric apar o singură dată, dar trebuie acceptate ca autentice şi păstrate, în consecință, în text (*cf*. schol. A la Il. III, 54). Probele care cer corecta aplicare a acestor norme provoacă încă mari dificultăți filologilor moderni.

Textul homeric este principalul beneficiar al filologiei alexandrine, aşa cum o dovedeşte abundența materialului disponibil; este cert însă că filologii alexandrini s-au aplecat cu rezultate însemnate şi asupra altor autori. În această epocă a fost fixat textul tragediei, probabil după modelul unei copii existente la Atena. Aristofan din Bizanț a inventat colometria pieselor lirice, astfel încât poezia a încetat să mai aibă în pagină aspectul prozei. A înflorit producția de tratate asupra diferitelor aspecte ale teatrului; comediile lui Aristofan au fost înzestrate cu „argumente" (prin care se prezenta conflictul) plasate la începutul operelor. Semnele marginale pentru îndrumarea cititorului au fost folosite cu mai multă economie decât în edițiile la Homer: poate cel mai comun, pentru a indica un pasaj interesant, aproape la fel ca *diple* din textul homeric, era semnul literei χ, care e amintit în scholii şi uneori se găseşte în manuscrisele medievale. O caracteristică rodnică a activității exercitate de alexandrini asupra tragediei este descoperirea de versuri mutate sau adăugate de actori, în general în

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

operele lui Euripide, care era cel mai popular dintre poeții dramatici. În *Medeea* 85-88, scholiastul îi acuză pe actori că nu au înțeles interpuncția exactă din v. 85 şi că au alterat în consecință textul; adaugă apoi corect că v. 87 este superfluu, iar originea lui se află într-un pasaj alăturat. Uneori scholiaştii, ca şi învățații moderni, sunt prea dornici să se folosească de armele lor. Un exemplu amuzant apare în *Oreste* 1366-68: corul anunță că unul dintre frigieni urmează să sosească în scenă intrând prin poarta principală a palatului, în vreme ce în vv. 1369-71 frigianul spune că a sărit de pe acoperiş. După scholiast, scenografia originară cerea ca actorul să facă un salt, dar scena a fost socotită primejdioasă, aşa că până la urmă actorul intră pe poarta principală; vv. 1366-68 ar fi fost compuse din strădania de a masca această schimbare, dar fapt e că apar pentru a introduce noul personaj şi, din punct de vedere lingvistic, nu pot fi respinse.

Alte opere ale alexandrinilor, care nu pot fi trecute sub tăcere, sunt ediții ale comediei, Pindar şi ale poeților lirici. Şi aici se folosea colometria: un pasaj (Schol. la Pind. Olymp. 2,48) demonstrează fără echivoc în ce fel Aristofan din Bizanț face uz de colometrie pentru a demonstra că o frază, care nu corespundea metric cu antistrofa, trebuia anulată din text.

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

3. ABATERILE DE LA MODEL

Nu s-au păstrat manuscrise autografe ale autorilor clasici greci ori latini şi nici copii care să fi fost colaționate cu originalele (o dictare revizuită de autor poate fi considerată un echivalent al unui manuscris autograf); manuscriele ajunse până la noi derivă din originale printr-un număr necunoscut de copii intermediare şi au, în consecință, o credibilitate ce poate fi pusă sub semnul întrebării. Critica de text are rostul de a produce un text cât mai apropiat cu putință de original (*constitutio textus*).

În fiecare caz individual, textul originar se află într-una din aceste două situații: fie a fost transmis, fie nu a fost transmis. În consecință, prima etapă a cercetării (*vide infra* cap. B.5. *Recensio* şi C.5. *Ediții*) este stabilirea a ceea ce trebuie sau poate fi privit ca transmis, cu scopul de a face o recensiune (*recensio*); următoarea etapă este examinarea acestei tradiții şi evaluarea ei în funcție de original (*examinatio*); dacă se dovedeşte că nu corespunde originalului, atunci devine necesară reconstituirea acestuie prin conjectură (*diuinatio*) sau, în varianta minimală, indicarea abaterii de la originar (*corruptela*).

Greşelile din manuscrise se pot datora fie autorilor înşişi (la scriere sau la dictare), fie scribilor (după dictare, inclusiv în varianta autodictării). Dacă exemplarul provenit direct de la autor conținea greşeli şi nu era revizuit şi corectat, atunci greşelile treceau în copiile ulterioare. La acestea se puteau adăuga altele tipuri de alterări ale textului: greşeli mecanice, provocate de

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

neatenție, neînțelegerea textului (sau chiar din refuzul de a corecta o greşeală de care copistul şi-a dat seama, pentru a nu strica prin ştersături manuscrisul nou şi a-i scădea valoarea, prin scoaterea în evidență a erorii) şi greşeli intenționate, născute din dorința de a corecta originalul considerat eronat.

Există trei mari categorii de greşeli: greşeli calitative, înregistrate atunci când manuscrisul are un text diferit de al originalului; şi greşeli cantitative, în care manuscrisul are fie ceva în minus, fie ceva în plus.

I. Apar diferențe calitative atunci când copistul confundă litere, silabe sau cuvinte asemănătoare; ia cifrele drept litere sau invers; numele proprii le ia drept comune şi invers; ia cuvinte greceşti drept latineşti; repetă eronat o literă din vecinătate sau anticipează una care urmează; schimbă ordinea literelor, silabelor, cuvintelor; desparte sau leagă greşit cuvintele (*e.g.* Plaut, *Trin.*, 708: codex uetus: *multa ab omina*, Scaliger emendauit: *multabo mina*); distribuie greşit replicile în drame; înțelege greşit ligaturile, prescurtările şi alte semne şi le scrie aşa cum le-a înțeles; caută să dea sens unui pasaj pe care nu îl înțelege sau care i se pare greşit; modernizează ortografia sau formele vechi de limbă; sau, pur şi simplu, greşeşte.

II. Diferențe cantitative în minus apar atunci când copistul scrie o singură dată litere, silabe sau cuvinte care se repetă (*hemigrafie, haplografie*); sare de la litere /silabe /cuvinte la altele ulteriore, asemănătoare (terminații asemănătoare, prefixe asemănătoare, începuturi şi sfârşituri de rând (*homo(io)teleuton; homo(i)arkton*), lăsând deoparte tot se se află între ele; sare din

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

nebăgare de seamă litere /silabe /cuvinte, chiar rânduri sau câte o filă întreagă; nu ia în considerație semnele prescurtărilor (așa se explică înregistrarea *Agellius* în loc de *A. Gellius*, id est *Aulus Gellius*); nu scrie un iota subscris sau adscris, din nebăgare de seamă sau din neştiință; nu scrie, la dictare, sunetele caare nu sepronunță, datorită eliziunii; sare un cuvânt pe care nu-l poate citi, sare cuvinte greceşti (situație sintetizată de expresia larg răspândită: *Graeca sunt, non leguntur*; *e.g*. un manuscris din Aulus Gellius omite într-un pasaj toate cuvintele greceşti şi notează: *erant hic infinita etiam Graeca*); sare peste numele proprii; lasă nescrisă o inițială, intenționând să revină ulterior asupra ei, pentru a o colora sau ornamenta.

III. Greşelile cantitative de sporire a textului apar în situațiile în care copistul repetă litere, silabe, cuvinte: *dittografie*; la dictare pune unde nu trebuie un iota subscris sau adscris; la versurile greceşti scrie şi sunetele elidate, în loc să noteze doar un apostrof; introduce în text însemnări interlineare sau marginale (*variae lectiones, glossemata*), putând genera *diplasiografii* (acelaşi cuvânt scris cu două variante) sau chiar *triplasiografii*, dacă există două variante marginale sau interlineare; sau, pur şi simplu, scrie litere de prisos.

În orice manuscris, oricât de vechi şi oricât de prețios, putem găsi o sumă întreagă de astfel de greşeli. Iată câteva exemple, extrase numai din cele mai vechi mărturii vergiliene: *quod* pentru *quos*, *perpertum* pentru *perpetua*, *amnis* pentru. *manis*, *quibus* pentru *quis rebus*.

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

Greşelile sau lipsurile dintr-un manuscris se pot datora însă şi unor factori externi:

I. file sau fascicole (*quaterniones*) care au fost legate într-o ordine greşită (*transpositio*);

II. file sau fascicule care au dispărut;

III. părţi ale manuscrisului, mai ales marginile, stricate de foc, umezeală, mucegai, viermi, şoareci;

Manuscrise cu astfel de neajunsuri au fost totuşi luate ca model şi copiile făcute după ele au reprodus toate aceste inversiuni sau lipsuri, adesea fără ca autorul copiei să le observe (cu circumstanța agravantă de a le corecta greşit, atunci când le observa).

Determinarea greşelilor dintr-un manuscris nu slujeşte numai la stabilirea gradului de corectitudine ci şi la stabilirea înrudirii manuscriselor, la alcătuirea unui *stemma* care, sub aparența unui arbore genealogic al manuscriselor, înregistrează filiația lor; *vide infra* cap. C.5. *Ediții*.

Critica de text impune trei principii de utilizare a mansucriselor, în cazul în care textul s-a conservat în cel puțin două exemplare (dacă există o singură „ediție", în sens antic, a unei opere, nu există alternativă de abordare a materialului):

I. dacă există două manuscrise dintre care unul este copia celuilalt, se foloseşte numai modelul, nu şi copia;

II. sunt de preferat manuscrisele vechi (sunt suspecte în special cele din sec. XIV-XV, fiindcă Renaşterea favoriza texte elegante şi lizibile, din care se îndepărtau asperitățile); se poate

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

întâmpla însă ca unele manuscrise recente să fie mai valoroase, fiind copii ale unor manuscrise bune;

III. când există multe manuscrise, prima etapă este clasificarea lor: sunt grupate în felul acesta manuscrisele asemănătoare, iar în continuare se operează cu aceste grupuri, nu cu manuscrisele individuale[1].

Variantele diverselor manuscrise nu pot fi redate în textul propriu-zis al unei ediții moderne, ci numai în aparatul critic. Aparatul critic este *pozitiv*, atunci când dă forma din fiecare manuscris folosit, şi *negativ*, când citează numai formele care diferă de cea din text, subînțelegându-se că ceea ce nu se citează este la fel cu textul; aparatul critic pozitiv reprezintă soluția ideală în toate edițiile, dar, din economie tipografică, de obicei se foloseşte cel negativ (edițiile Teubner sau Budé); neajunsul aparatului negativ este însă numai absența unui instrument suplimentar de control.

[1] Un exemplu: pot exista, pe de o parte, manuscrisele ABCD (foarte asemănătoare între ele) şi, de altă parte, EFGH, la fel de asemănătoare între ele; în continuare, se operează nu cu toate cele opt manuscrise, ci doar cu două manuscrise prezumate, în condițiile în care se presupune că ABCD sunt toate copii ale unui manuscris pierdut, să zicem □, iar EFGH, copii ale unui manuscris □, de asemenea pierdut. Se exploatează aşadar acordul manuscriselor; dacă D, de exemplu, se deosebeşte prea mult de ABC (deci de □), devine suspect. Manuscrisele prezumate □ şi □ sunt în ultimă instanță copii, directe sau indirecte, ale arhetipului familiei de manuscrise cunoscute. Acest arhetip nu este opera în forma creată de autor în Antichitate, ci un exemplar al uneia dintre edițiile următoare.

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

4. TRADIȚIA INDIRECTĂ

Se înțelege prin tradiție suma materialelor care servesc la reconstituirea unei opere literare în forma sa originară. Tradiția poate fi directă sau indirectă. Tradiția directă e furnizată de codice, de papirusuri, chiar de inscripții: de pildă, în CIA IV 46b s-au conservat fragmente din tratatul de alianță despre care vorbeşte Tucidide (V 47). Cea indirectă este în general considerată de mai mică importanță, tocmai pentru că în cazul multor texte este puțin numeroasă ori chiar întru totul absentă; dincolo de aportul cantitativ mai redus, devine însă un instrument prețios de recuperare a textului.

Tradiția indirectă este reprezentată preponderent de citări ale unui text literar înregistrate în operele altor scriitori antici. Este vorba în primul rând de gramatici, retori, scholiaşti[1], autori de florilegii, de lexicoane, de enciclopedii, excerpte, epitome: la toți aceştia, există diverse tipuri de conservări ale unor fragmente de text.

Tradiția indirectă constituită de citate este mai bogat reprezentată în literatura greacă decât în cea latină, iar pentru unele opere literare este fundamentală (*e.g.* în *Timaios* al lui Platon se găsesc citate din mai mult de douăzeci de autori). Citatele se împart în clase în funcție de aportul la tradiția directă: fiecare dintre ele ori

[1] Dintr-un punct de vedere opus, se poate remarca faptul că pe Aristarch, cel mai de seamă critic literar al Antichității, îl cunoaştem aproape numai din scholiile la *Iliada*.

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

este în acord cu toate manuscrisele sau cu o parte din ele (şi în acest caz adaugă o mărturie importantă la tradiția directă), ori prezintă o lecțiune singulară, iar în acest caz avem de-a face fie cu o lecțiune evident eronată, fie cu unica mărturie a textului produs de autor. Situația din urmă este, de departe, cea mai interesantă şi merită să fie cercetată prin câteva exemple.

Din literatura greacă:

Su(i)da(s): εὐσοίας (Sofocle, *Oedip la Colonna*, 390 □□□□□□□□), διεζωμένοι (Tucidide I 6,5 διεζωσμένοι).

Aulus Gellius: νόμῳ προσέλθοιεν (Tucidide V 70 νόμου πρόλθοεν).

Aristotel: ἄρχειν εἰκός (Euripide, *Ifigenia în Aulis*, 1400 εἰκὸς ἄρχειν).

Aelianus, *Varia historia*, 7, 39 a conservat trei versuri din finalul autentic al *Ifigeniei în Aulis* a lui Euripide.

Din literatura latină:

Cicero: *quin* (Plaut, *Trin*., 705 *qui*); *damna peregre rediens semper secum cogitet* (Terențiu, *Phorm*., 243 *damna exilia peregre rediens semper cogitet*).

Aulus Gellius: *dies* (Vergiliu, *Georgicele*, I 208 *die*); *ore* (Cicero, *Phil.*, II 77 *capite*); *enim mortalia* (Lucrețiu II 1153 *e immortalia*).

Între lecțiunile eronate din tradiția directă merită menționate aparte cele datorate scăpărilor de memorie. Nu e de mirare că Ioannes Tzetzes – care a trăit într-o sărăcie atât de mare

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

încât s-a întâmplat la un moment dat ca în bibliotecă să nu-i mai rămână decât un Plutarch – a fost constrâns să se bazeze pe memoria sa şi, în consecinţă, a furnizat citate de o fidelitate îndoielnică. Este surprinzător însă faptul că un profesor oficial de elocinţă, cum era Quintilian, a putut cita greşit, din memorie, un autor ca Vergiliu. Câteva exemple: *Buc*. I 2: *siluestrem* Quint., *agrestem* Verg.; *Aen*. II 307 *sedet* Quint., *stupet* Verg. Şi filozofului Seneca i se poate reproşa că a citat greşit din Vergiliu (*Georg*. I 424: *stellasque* Sen., *lunasque* Verg.; II 95: *nomine* Sen., *carmine* Verg.; Seneca, *De benef*., VII 1,1, citează *Georg*. II 45 *carmine ficto*, dar înlocuind *ficto* cu *longo*, ca să fie potrivit cu contextul). Sunt încă şi mai numeroase erorile de memorie ale lui Seneca din operele altor autori, atribuind eronat fragmente de proză sau versuri; *e.g*. în *Nat. Quaest*., IV a 2,2, îi atribuie lui Ovidiu un vers din Tibul (I 7,26): *nec Pluuio supplicat herba Ioui*.

Citatele care apar în lucrările gramaticilor impun o analiză atentă; Charisius, de pildă, citează din Horaţiu versul (*Carm*. III 14,19) *Spartacum si qua potuit uagantem*, furnizând însă forma *uagacem*, care nu se mai întâlneşte în alte pasaje (un *hapax*); această atestare poate fi luată în consideraţie în restabilirea textului horaţian, ca *lectio difficilior* (*vide infra* cap. B.5. *Recensio* şi B.6. *Examinatio*).

Citatele evident alterate nu pot fi luate în consideraţie la stabilirea textului, ele nu pot intra ca variante în aparat. Pe de altă parte, multe pasaje ne sunt cunoscute numai din citate.

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

Florilegiile şi antologiile reprezintă o categorie aparte în transmiterea textelor, pentru că grupează piese sau capitole întregi, de mici dimensiuni, considerate la vremea respectivă de o calitate ieşită din comun. În mod tradiţional, se rezervă termenul „antologie" (ἀνθολόγιον) pentru o culegere de poezii, iar termenul „florilegiu" (un calc latinesc, având acelaşi înţeles, de „culegere de flori"), pentru texte în proză. Moda alcătuirii unor culegeri de texte care se bucurau de aprecierea intensă a publicului a avut o dublă consecinţă, perfect ilustrată de *Anthologia Palatina*: pe de-o parte, culegerea a asigurat supravieţuirea acestor texte, pe de altă parte, ea poate fi responsabilă pentru dispariţia în timp a tot ceea ce nu fusese considerat valoros la vremea respectivă. Lirica greacă, elogiată în toată Antichitatea, a ajuns până la noi doar prin filtrul gustului literar, al modei care a generat culegerea cunoscută acum sub numele *Anthologia Palatina*; *vide supra* cap. B.1. *Monumentele*.

Se poate obţine un material preţios pentru tradiţia indirectă şi din traducerea în altă limbă a clasicilor greci şi latini. Lorenzo Valla a fost însărcinat de papa Nicolaus al V-lea să traducă în limba latină operele lui Herodot şi Tucidide. Nu ştim care sunt codicele de care s-a folosit dar, în special din traducerea pe care a făcut-o la Tucidide, se poate distinge în mai multe pasaje un text grecesc care pare să păstreze intenţiile autorului împotriva lecţiunilor eronate ale codicelor de care dispunem, fără să putem suspecta întotdeauna că ar fi vorba de conjecturi sau de interpretarea liberă a umanistului. De pildă, codicele consemnează

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

pentru Tucidide II 39,2 □□□□□□□□□□□□, dar Valla traduce prin *per se tantum*, ceea ce ar presupune lecțiunea originalului grecesc □□□□□□□□□□□□.

Există pentru diverse opere ale lui Aristotel traduceri siriene, arabe, latine; pentru Galenus, există traduceri arabe şi latine; pentru Aratos, traducerile latineşti ale lui Cicero, Germanicus, Avienus etc. La acestă listă, se adaugă în mod necesar o traducere grecească, utilă pentru clarificările textului originar, ebraic, şi care a funcționat vreme îndelungată ca bază a traducerii latineşti a Vechiului Testament: *Septuaginta*.

În utilizarea traducerilor ca tradiție indirectă nu lipsesc dificultățile de interpretare a posibilelor inexactități formale. Întreaga abordare stă sub semnul relației dintre original şi traducere. Din punctul de vedere al restabilirii textului de bază, nu este suficient ca sensul să fie redat cu fidelitate: cu cât o traducere este mai servilă, cu atât este mai folositoare pentru critica de text. Este foarte folositoare pentru textul lui Aristotel traducerea literală a călugărului Guglielmo di Moerbecke, în schimb e mult mai puțin folositoare pentru Aratos cea prea liberă a lui Cicero.

Şi imitațiile pot servi la restabilirea lecțiunii corecte a unui model, în special când tradiția directă nu este uniformă. *E.g.*: Vergiliu, *Buc.*, VIII 87: (*bucula*) *concumbit* P, *procumbit* P2, *concumbit* al., *procubuit* □, dar: Properțiu IV 1,4 *concubuere* (*boves*) O, *procubuere* Vo. Remigio Sabbadini în acest pasaj vergilian acceptă lecțiunea comună *procumbit*, dar aminteşte discret imitația properțiană.

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

În cazuri rare şi speciale, chiar şi parodiile pot servi la reconstituirea textului. Editorul Malkland reconstituie pe baza versului 907 din Aristofan, *Thesm*., v. 561 al *Elenei* lui Euripide.

În general, toate referirile la un alt text (mai celebru), de tipul parodiilor, dar şi al aluziilor elogioase furnizează informaţii care pot fi exploatate pentru corectarea tradiţiei directe. Una dintre cele mai celebre aluzii din literatura latină este cea prezentă în versul properţian *Nescio quid maius nascitur Iliade*. Trimiterea este transparentă, pentru că din această perioadă datează epopeea lui Vergiliu; *Eneida* începe însă cu o surprinzătoare licenţă metrică, impunând o sinizeză în al doilea vers (*Lauin**ia**que*):

Arma uirumque cano, Troiae qui primus ab oris
Italiam fato profugus Lauiniaque uenit / litora

Tradiţia directă atestă majoritar această formă; aluzia lui Properţiu, din versul citat mai înainte, este urmată de o formă aparte, *Lauinis* (*litoribus*), provenită dintr-un adjectiv *Lauinus, -a, -um*, aflat în opoziţie cu forma uzuală clasică (*Lauinius, -ia, -ium*). O formă similară este atestată la comentatorul Servius (*Lauina*). Este posibil ca Vergiliu să fi folosit forma *Lauina*, iar opţiunea lui particulară să fi devenit cunoscută prin lecturile publice care au precedat încheierea epopeei.

Editorul modern se află în situaţia de a alege între *Lauinia* (susţinută de majoritatea manuscriselor) şi *Lauina* (care reprezintă în acest caz *lectio difficilior*); pare o creaţie a lui

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

Vergiliu, preluată de Properțiu ca un omagiu. Edițiile vergiliene recente fac această schimbare cu prudență.

Lexicoanele reprezintă o sursă prețioasă de tradiție indirectă. Dintre cele grecești, sunt importante lexicoanele generale cunoscute sub numele autorului lor (prezumat, în unele cazuri): Hesychius, Su(i)da(s), Photios, precum şi *Etymologicum magnum*. Unele nu dau numele autorilor la care se referă, altele dau indicații pe care nu le putem controla.

Dintre lexicoanele latineşti, merită amintite cel al lui Festus (*De uerborum significatu*) şi cel al lui Nonius (Marcellus). Sunt atestate aici unele *hapax legomena* din texte (*e.g*. Catul 68,61 *basso* cu sensul *pingui*, *crasso*).

Excerpte (rezumate, gr. ἐπιτομαί) se făceau chiar înaintea perioadei alexandrine; sunt extrem de valoroase, mai cu seamă dacă au ca bază originale care s-au pierdut. În această situație se află *periochae* la Titus Livius. Când s-a conservat şi textul de bază, excerptele pot fi uneori utile, dacă sunt extrase dintr-o *recensio* mai bună. Pentru *Caracterele* lui Teofrast, excerptele transmise sunt folositoare în stabilirea textului.

Parafraza (*id est* redarea în proză a unui text în versuri) furnizează de asemenea mărturii de tradiție indirectă. De pildă, din opera lui Babrius, s-au păstrat fabule atât pe cale directă (în versuri), cât şi indirect, în proză. Parafraza e în mod evident mai târzie, dar se poate dovedi folositoare pentru stabilirea textului

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

originar în versuri. Lykofron (poet grec din sec. al II-lea a.Chr.) a scris, probabil, o tragedie intitulată *Alexandra* sau *Casandra*, plină de profeții şi, în consecință, mai degrabă obscură. S-a păstrat numai printr-o parafrază târzie (de pe la 1000 p.Chr.), compusă de învățatul bizantin Ioannes Tzetzes.

Imitațiile, în măsura în care pot fi identificate, furnizează informații despre textul originar. Un pasaj din *Istoria animalelor*, tratatul de zoologie al lui Aristotel, a fost folosit de Pliniu cel Bătrân în *Naturalis historia*. Se constată că acolo unde în textul transmis direct apare cuvântul πνεῦμα („suflare") în textul latinesc apare *fluctus* (*fluere*, „a curge"); se poate deduce de aici că tradiția manuscrisă directă a textului lui Aristotel este coruptă, prin transformarea secvenței ῥ în πν: se reconstituie astfel termenul originar ῥεῦμα („curgere").

Centones erau în Antichitate compoziții literare de mare virtuozitate, alcătuite din versuri sau fragmente de versuri preluate de la autorii celebri. Etimologia este relevantă: *cento*, mai înainte a fi un termen tehnic literar, denumea o haină făcută din petice (*litt*. din „o sută" de petice, *centum*)

Poetul Ausonius a scris un *Cento nuptialis* alcătuit în totalitate din hemistihuri vergiliene. Comparând cu manuscrisele care au conservat opera lui Vergiliu, de dată mai târzie, se poate afla cum îl citea Ausonius pe Vergiliu în sec. al IV-lea p.Chr.

Un alt exemplu, din literatura bizantină: tragedia Χριστὸς πάσχων a fost considerată vreme îndelungată o creație a

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

epocii bizantine; conține însă versuri întregi luate din Euripide şi poate fi încadrată, în principiu, în categoria *centones*, chiar dacă tradiția directă a textelor lui Euripide furnizează doar o mică parte din ansamblul operei lui.

Datele stihometrice, fără a face cu adevărat parte din tradiția indirectă, conțin unele informații ce se pot dovedi utile. Ele se concretizează fie în numerotarea rândurilor, prezentă pe marginea foilor, fie într-un număr total, indicat la finele operei sau al unui capitol.

Într-un papirus de la Herculaneum, cuprinzând versuri din *Iliada*, versurile sunt numerotate din 180 în 180. Manuscrisul este grecesc, aşadar numerotarea e indicată prin litere greceşti: primul număr care apare este π(cu valoarea numerică 17) şi manuscrisul continuă până la ϖ(cu valoarea numerică 24); ştim aşadar cu precizie cât lipseşte: de 16 ori câte 180 de versuri.

Asconius, în comentariul pe care îl face la *Pro Milone* al lui Cicero, nu dă citatele în întregime, ci indică numai numărul rândului. Confruntând comentariul cu textul, constatăm că la începutul textului nostru au dispărut cam opt rânduri (Asconius comentează un pasaj care azi nu mai există).

Datele stihometrice sunt foarte importante în felul lor. Nu sunt specifice tradiției textelor latineşti şi greceşti. Biblia ebraică excelează în date stihometrice cu asupra de măsură (Masora indică, printre altele, pentru fiecare carte a Vechiului Testament numărul de versete, numărul de cuvinte din fiecare

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

carte, chiar numărul de litere, *id est* consoane). În literatura indiană, la sfârşitul fiecărui imn din RigVeda este notat pe margine numărul de versuri al imnului respectiv; imnul al doilea notează în plus totalul primelor două imnuri etc. Se notează, ca măsură de siguranță a corectitudinii transmiterii, totalul versurilor, al cuvintelor, al silabelor.

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

5. *RECENSIO*

Critica de text se împlineşte în trei momente distincte: *recensio*, *examinatio* şi *emendatio*. *Recensio* constă în luarea în consideraţie a tuturor mărturiilor care servesc la reconstituirea unui text. În prefaţa la celebra sa ediţie *De finibus*, Madvig compara critica de text cu un judecător care, aflat în situaţia de a determina ce spusese o persoană uzând de referirile diverse ale mai multor martori, trebuie nu numai să ţină cont de gradul de credibilitate al fiecărei mărturii, ci este silit să decidă câţi dintre martori au auzit direct spusele şi câţi le-au preluat de la alţii: scopul prim al judecătorului este să reducă numărul mare de martori la câţiva, cât mai puţini, dar de încredere.

Un text poate fi conservat de un singur manuscris, fie acesta un papirus sau un codice sau o ediţie *princeps* sau o colaţionare a unui codice pierdut: într-o asemenea situaţie, este suficientă examinarea acestui singur manuscris. Dacă textul e conservat de mai multe manuscrise, recensiunea are ca scop reconstituirea arhetipului familiei respective, care poate fi un codice încă existent sau, cum se întâmplă cel mai adesea, un codice dispărut, din care descinde, în diverse grade, toată tradiţia manuscrisă. În acest caz, recensiunea prezintă uneori probleme de mare dificultate. Înainte de orice altceva, este necesară colaţionarea tuturor codicelor. Metoda propusă de Karl Lachmann avea defectul de a dispreţui codicele umanistice, pe care le considera contaminate; *eliminatio codicum descriptorum* se poate face însă

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

numai atunci când ne aflăm în posesia întregii tradiții manuscrise. În fiecare codice în parte, este necesară distingerea „mâinilor" diferite, examinarea atentă a ştersăturilor precum şi a stricăciunilor pe care le-a putut suferi codicele de-a lungul secolelor. Se ține cont şi de caractere şi de cerneală, pentru că se poate întâmpla ca un codice să fi fost copiat de mâini diferite şi să nu aibă aceeaşi credibilitate în toate părțile sale.

Nu rareori un codice este datat: fie că apare sau nu menționarea datei, este necesar aportul paleografiei în stabilirea sau confirmarea datei respective. Ca regulă generală, codicele cele mai vechi sunt şi cele mai prețioase prin autoritatea lor, dar situațiile particulare pot fi diferite. Chiar fără să dăm exemple, este suficient să ne gândim că un codice din sec. al XIV-lea poate fi copia directă a unui codice din sec. al IX-lea şi, în consecință, reprezintă o tradiție mai veche decât un codice care a fost scris în sec. al XIII-lea şi care doar prin intermediul unui număr indefinit de copii descinde dintr-un codice din sec. al IX-lea. Se mai poate întâmpla ca un codice, tot din sec. al XIV-lea (pentru a continua exemplul ipotetic), să descindă dintr-un model ce aparține unei tradiții mai bune şi să aibă, în consecință, o valoare mai mare decât un codice mai vechi care ar aparține unei familii inferioare de codice.

Se trece apoi la stabilirea genealogiei codicelor. De mare importanță sunt omisiunile sau transpozițiile de cuvinte, pasaje ori chiar de pagini, precum şi spațiile lăsate nescrise, corespunzând orificiilor sau petelor din model. Dacă în două sau în mai multe codice se găsesc în mod repetat omisiuni sau transpoziții ale

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

aceloraşi cuvinte sau ale aceloraşi grupuri de cuvinte, afinitatea lor este de netăgăduit.

Nu este suficientă gruparea codicelor: se operează şi o grupare a erorilor; diversitatea ortografică rareori e importantă, în schimb trebuie să se ţină seama de defectele semnificative. Mai mult decât asemănările (care confirmă descendenţa dintr-un unic text), examinarea grupurilor de erori duce la stabilirea înrudirii între codice.

După epoca Renaşterii, editorii cei mai buni de texte clasice au încercat să utilizeze un număr maxim de codice, pentru ca, prin colaţionarea lor, să-şi structureze o bază sigură a propriilor lor conjecturi.

Lambinus, pentru a cita un exemplu, îşi întemeiase pe zece codice ediţia sa din Horaţiu şi pe cinci codice, cea din Lucreţiu. Primele progrese în critica metodică a codicelor se datorează editorilor Bibliei greceşti şi ai Vulgatei: în condiţiile în care niciun alt text nu a fost transmis printr-un număr atât de mare de manuscrise de proveniență diversă, textul biblic pune cele mai complexe probleme.

Robert Estienne a fost cel dintâi care a distins prin sigle manuscrisele folosite şi a indicat variantele pe marginile ediţiei sale din Noul Testament (din 1550). În *Prodromus Novi Testamenti Graeci recte cauteque adornandi*, din 1725 Giovanni Alberto Bengel a fost cel dintâi care a formulat principiul *lectio difficilior*. Acelaşi Bengel a declarat că nu era posibilă o ediţie ştiinţifică a Noului Testament fără o clasificare a codicelor după

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

genealogia lor, şi, primul dintre criticii Noului Testament, a adăugat la cercetare locul de unde proveneau codicele; în ansamblul ediţiilor, el a fost precedat în acest demers de Scaliger care, în *Castigationes in Catullum* (Paris, 1577), a recostituit ca arhetip un *exemplar Gallicanum*. Ceva mai târziu, Luc de Bruges, în prefaţa ediţiei sale a Bibliei, publicată în 1734, a formulat pentru prima dată regula corectă conform căreia trebuie să se ţină seama nu de numărul manuscriselor, ci de calitatea lor (*germana lectio*). În contextul editării Bibliei au fost enunţate regulile criticii de text, care au fost apoi expuse în formă de doctrină de Johann Jakob Griesbach, în Prefaţa la a doua ediţie a sa din Noul Testament, din 1796.

Griesbach afirmă că lecţiunea trebuie să fie examinată în ea însăşi. O lecţiune este bună dacă este în acord cu uzul limbii şi cu stilul unui scriitor, cu ideile acestuia, cu scopul pe care şi l-a propus, cu circumstanţele exegetice şi istorice, precum şi dacă prin intermediul ei se explică uşor alte lecţiuni. Dincolo de această evaluare fundamentală, lecţiunile bune, după recomandările lui Griesbach, se disting prin aplicarea unui set de reguli[1], dominate de câteva principii:

Lecţiunea mai rară (sau mai dificilă, mai obscură, mai scurtă) trebuie preferată celei obişnuite (sau mai limpezi, mai uşor de înţeles, mai lungi); sintagma *lectio difficilior* sintetizează în mod curent acest principiu.

[1] Cele cincisprezece reguli impuse de Griesbach se aplică strict la ediţia Noului Testament, dar cele mai multe dintre ele se pot referi şi la textele profane.

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

Lecțiunea care repetă un cuvânt sau o idee învecinată este inspirată de această vecinătate şi, în consecință, nu are valoare; în acelaşi fel, sunt de îndepărtat lecțiunile care par să fie glose sau îşi au originea în comentarii ori scholii.

Între mai multe lecțiuni, cea mai bună este cea care poate explica originea tuturor celorlalte.

După judecarea calității intrinseci a unei lecțiuni se examinează calitatea codicelor care o conțin (fie prin autoritatea sa proprie, fie prin cea care rezultă din confruntarea cu ceilalți codici). Vechimea unui codice nu este în sine un criteriu de autoritate (*vide* prima parte a capitolului). Nu contează numărul de codice, ci autoritatea familiei. O sută de codice dintr-o familie valorează mai puțin decât două sau trei codice care respectă tradiția unei familii mai bune: în concluzie, nu are importanță consensul codicelor, ci cel al familiilor.

Karl Lachmann (1793-1851) este fondatorul unui sistem sever şi metodic de critică de text, pe care l-a expus dens în prefața ediției sale la Noul Testament, publicată în 1842:

Ad scripta ueterum repraesentanda duabus diuersis utimur artibus: nam et qui scriptor, quid scripserit disputamus, et quo rerum statu quid senserit et cogitarit exponimus: quorum alterum sibi iudicandi facultas uindicat, alterum interpretatione continetur. Iudicandi tres gradus sunt recensere, emendare, originem detegere. Nam quid scriptum fuerit, duobus modis intellegitur, testibus examinandis, et testimoniis ubi peccant,

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

reuocandis ad uerum: ita sensim a scriptis ad scriptorem transiri debet. Itaque ante omnia quid fidissimi auctores tradiderint quaerendum est, tum quid a scriptoris manu uenire potuerit iudicandum, tertio gradu quis quo tempore, qua condicione, quibus adminiculis usus scripserit explorandum. Ex auctoribus quaerere, quod primo loco posui, id quod recensere dicitur, sine interpretatione et possumus et debemus: contra interpretatio, nisi quod testes ferant intellectum fuerit, locum habere, nisi de scriptore constiterit, absolui non potest: rursus emendatio et libri originis inuestigatio, quia ad ingenium scriptoris cognoscendum pertinet, tamquam fundamento nititur interpretatione. Quo fit ut nulla huius negotii pars tuto a ceteris separari possit, nisi illa una quae debet esse omnium prima: illam dico quae testium fidem perscrutatur et locupletissimis auctoribus tradita repraesentat.

Pentru critica de text a vremurilor noastre, sunt esențiale legile formulate de Maas, de o concisă limpezime, demnă de cultura antică.

Tradiția manuscrisă este reprezentată fie de un singur martor (*codex unicus*), fie de mai mulți.

În primul caz, *recensio* constă în descrierea şi descifrarea, cât mai precis cu putință, a martorului unic; în al doilea caz, demersul este complex.

Fiecare martor depinde fie de un model (*exemplar*) care a supraviețuit, fie de unul pierdut. Dacă depinde de un exemplar

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

pierdut, acesta poate fi sau nu reconstituit. Dacă poate fi reconstituit, reconstituirea se face fie fără ajutorul martorului, fie cu ajutorul lui.

Un martor este fără valoare (în calitatea lui de martor) atunci când depinde în exclusivitate de un exemplar care a supraviețuit sau de un exemplar care poate fi reconstituit fără ajutorul lui. Un martor care se arată arată aşadar a fi lipsit de valoare poate fi eliminat (*eliminatio codicum descriptorum*), dar numai dacă nu aduce niciun fel de alte informații (cum ar fi pasaje colaționate pe baza altor codice).

Dacă rămân totuşi destule codice după ce au fost excluse cele inutile, atunci ne aflăm în prezența unei divizări în tradiție, care se concretizează în ramificarea codicelor. Diferențierea are loc numai dacă după un singur model au fost făcute două sau mai multe copii; ramurile tradiției care se desfăşoară în felul acesta apar în martorii supraviețuitori, cu sau fără ramificări ulterioare.

Modelul din care provine prima ramificare este arhetipul la modul absolut, diferit de arhetipurile familiilor de manuscrise (modele reconstituite pe baza atestărilor). Textul acestui arhetip este lipsit de oricare dintre erorile rezultate din ramificările ulterioare şi este, prin aceasta, mai aproape de original decât textul oricăruia dintre martori. Dacă reuşim să stabilim textul lui, ne apropiem mult de reconstrucția originalului (*constitutio*).

Calea cea mai simplă de a urmări evoluția arhetipului prin concretizarea lui în codice este să se presupună că toate copiile

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

făcute de la prima ramificație a tradiției reproduc fiecare câte un model, *id est* că niciun scrib nu a combinat mai multe modele (*contaminatio*) şi că fiecare scrib, în mod conştient sau inconştient, a deviat de la modelul său, *id est* a făcut greşeli specifice. Realitatea tradiției manuscrise este diferită de această evoluție prezumată, dar etapele impun o primă abordare distinctă.

Pe baza acestei presupuneri simplificate este în general posibil să se demonstreze interrelația tuturor martorilor rămaşi şi să se indice numărul şi poziția tuturor ramificărilor intermediare în tradiție.

Dacă însă scribi individuali au contaminat mai multe modele, procesul de *eliminatio* din ansamblul acestor contaminări este limitat, dacă nu chiar imposibil.

Contaminarea se dezvăluie acolo unde martori contaminați, pe de o parte, nu mai indică erori specifice ale modelului lor (corectându-le dintr-o altă sursă) şi, pe de altă parte, prezintă erori particulare ale unor modele de care nu depind în mod direct. Nu este obligatoriu ca o contaminare să se producă prin intermediul unui scrib care a avut în fața lui două modele şi a copiat şi dintr-unul, şi din altul; o asemenea situație este obositoare şi, de aceea, greu plauzibilă. Este mult mai plauzibil ca, într-un manuscris, citirile divergente dintr-un alt model (care nu este al lui) să fie notate pe margine sau între rânduri. Dacă unele dintre aceste modele sunt pierdute, tabloul rămâne pentru noi lipsit de claritate.

Există unele măsuri de protecție împotriva contaminării: dacă o operă este transmisă în ramuri particulare ale tradiției cu un titlu diferit, astfel încât ramurile formei primare să fie izolate de

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

ramurile formei secundare. Mai mult, deteriorările (*corruptelae*) evidente, în mod deosebit *lacunae*, pot fi cu uşurinţă transmise în linie directă, dar sunt greu de transmis în contaminare; aşa încât, acolo unde se produc greşeli specifice de tipul acesta, este cu putinţă să se identifice relaţia originală dintre martori.

Dacă scribul nu deviază de la modelul său, este adesea imposibil să se stabilească relaţia unui martor cu modelul lui şi alţi descendenţi din model. Este vital să se găsească dovezi pozitive ale dependenţei unui martor de un alt martor supravieţuitor.

Există o suită de împrejurări atipice: dacă un scrib emendează corect o greşeală a modelului său printr-o conjectură fără să indice explicit faptul acesta, se poate crea impresia că el depinde de un alt model sau că şi-a contaminat textul cu un asemenea model. De aceea lecţiunile corecte care ar putea fi atinse prin conjectură nu pot fi acceptate pentru a salva un martor de *eliminatio*, dacă aceasta e cerută în temeiul altor motive. Identificarea lecţiunilor la care un martor putea sau nu ajunge prin conjectură ţine de examinarea (*examinatio*) prezumptivelor variante.

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

6. *EXAMINATIO*

13. Procesul de *recensio* conduce fie la un *codex unicus* care a supraviețuit, fie la un arhetip care se poate reconstitui cu un mare grad de precizie, fie la două seturi de variante, care ori au supraviețuit, ori pot fi reconstituite; aceste seturi de variante conferă textului statutul de arhetip numai atunci când concordă între ele. Trebuie să verificăm tradiția uniformă a cazurilor în care ele sunt în acord pentru a descoperi dacă reprezintă originalul.

Ca rezultat al acestei *examinatio*, descoperim că tradiția respectivă se află într-una din situațiile următoare: este cea mai bună cu putință ori la fel de bună ca alte tradiții ori mai rea decât alte tradiții, dar acceptabilă, sau este inacceptabilă.

În prima din aceste patru situații trebuie să considerăm tradiția ca fiind originalul, în ultima – ca fiind iremediabil alterată; în celelalte două, se impune o abordare circumspectă.

Nu există standarde absolute după care să ne ghidăm; în judecarea chestiunilor de formă, este recomandabilă concentrarea atenției asupra stilului operei; în chestiuni de conținut, reperele pot fi informațiile pe care le avem asupra autorului sau a punctului lui de vedere.

Acolo unde tradiția se dovedeşte a fi coruptă, se impune remedierea ei prin conjectură (*diuinatio*). Această încercare conduce fie la o emendare evidentă în sine, fie la câteva conjecturi mai mult sau mai puțin satisfăcătoare; în caz contrar, se recunoaşte că nu s-a găsit pentru pasajul respectiv nicio reparație prin conjectură, iar indiciul grafic al acestui impas este *crux*. Conjectura

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

cea mai obişnuită constă în îndepărtarea a ceea ce este nefiresc, din vreun punct de vedere. Există câteva anomalii despre care se poate admite că îi pot aparţin autorului, în vreme ce altele se datorează în mod evident coruperii textului prin copiere. Presupunerea pe care o implică o conjectură (că recunoaştem acolo o anomalie) nu poate fi pusă în legătură cu ceva admis sau intenţionat de autor: aşa sunt situaţiile în care întâlnim o anomalie majoră sau o serie de mai multe anomalii mărunte, împreună. Când devierea de la normalitate este relativ mică, rămâne loc pentru îndoieli; în cele mai multe cazuri însă, îndoiala este alungată chiar de conjectura însăşi, dintr-o suită de motive: de regulă, niciun autor nu aspiră la o anomalie în sine, ci cel mult se poate presupune că o anomalie este consecinţa dorinţei autorului de a spune ceva neobişnuit, pentru care modalitatea uzuală de formulare ar fi fost nepotrivită. Dacă se poate arăta că, fără a sacrifica nimic, ar fi existat o formulare normală acolo unde tradiţia a consemnat una neobişnuită, atunci anomalia probabil că se bazează pe o corupere a textului. Pe de altă parte, valoarea multor conjecturi constă în faptul că tocmai ele arată de ce autorul a respins formularea normală. Se cuvine să se distingă net între anomalie şi singularitate: ceea ce este unic nu merită să fie, numai prin acest fapt, privit cu suspiciune.

Un text este considerat incurabil (sau recuperabil numai cu ajutorul unor coincidenţe norocoase, ceea ce, din punct de vedere metodologic, este aproximativ acelaşi lucru) nu atunci când o lecţiune care nu este anormală a suferit o corupere gravă, ci adesea când o anomalie deliberată sau ceva neobişnuit sau implauzibil a suferit o mică stricăciune. Pe de altă parte, tocmai

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

anomaliile, expresiile unice sunt predispuse, prin natura lor, la corupere; în condițiile în care se exclude cu greu posibilitatea ca ceva de felul acesta să se afle la originea dificultății, imposibilitatea de a face o conjectură evidentă nu trebuie să anuleze presupunerea unei coruperi a textului.

Când există posibilitatea de a opta între mai multe conjecturi, este recomandabil să se ia în considerație în primul rând ceea ce este mai potrivit cu stilul şi cu subiectul, iar, în al doilea rând, ceea ce explică cel mai bine felul în care s-a produs deteriorarea textului. În identificarea acestui parcurs, se ține seama de câteva elemente. Mai întâi, se identifică greşelile cele mai plauzibile pe temeiuri psihologice (*e.g*. tendința ca o expresie neobişnuită să fie înlocuită cu una obişnuită; de aceea se preferă ca regulă *lectio difficilior*). Mai apoi, se stabileşte categoria de coruptele care este prezentă cel mai frecvent în tradiția respectivă. În sfârşit, se delimitează deteriorările cele mai plauzibile în răstimpul dintre original şi arhetip, pe alte temeiuri (istoria tradiției autorului respectiv, istoria limbii, scrierea, ortografia, starea studiilor clasice, tehnica de editare, condițiile culturale etc.).

Scopul de a demonstra existența unor presupuse erori joacă un rol important, dar întotdeauna secundar în critica de text. Oportunitatea unei asemenea demonstrații apare numai când se impune alegerea între mai multe conjecturi (sau variante), de valoare aproximativ egală în stil şi conținut, sau când se alege între conjectură şi *crux*. Chestiunea principală, de a determina dacă este un act fie acceptabil, fie absolut necesar din punctul de vedere al stilului ori conținutului, nu progresează odată cu identificarea

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

erorilor care sunt mai mult sau mai puțin probabile. Mai mult, o lecțiune nu este greşită dacă nu există nicio explicație evidentă a erorii în tradiția pe care o presupune lecțiunea. Putem şti care sunt cele mai răspândite tipuri de corupere, dar nu putem fi siguri că o anumită deteriorare aparține uneia dintre ele; coruptelele tind să devină tot mai grave în transmiterea textului. Putem fi uneori siguri că o lecțiune corectă din text este cu adevărat corectă, chiar dacă se bazează pe o conjectură. Rareori putem fi siguri că o coruptelă nu avea cum să se producă. În orice caz, experiența ne învață că diverse tipuri de greşeli apar cu o frecvență diversă şi, în consecință, au grade diferite de probabilitate în cazurile îndoielnice. Lipsesc însă, în general, standardele pentru a judeca ce greşeli trebuie să fie considerate probabile în cazurile individuale. Colecțiile de greşeli comune care au fost făcute până acum dau numai nişte exemple de tipuri specifice de greşeli, pe care nimeni nu le-a negat vreodată. Ele nu oferă un tablou al frecvenței variabile a erorilor şi nici nu arată ce tipuri de erori nu se produc.

Pentru a ajunge pe un teren solid în acest domeniu, ar fi necesar să se întocmească un catalog al tuturor greşelilor specifice, dispuse în clase, în funcție de diverse perioade ale istoriei, de tipuri de literatură şi de caracteristicile scrisului utilizat în diverse localități, folosind martorii aşa cum reies ei din exemplarele care au supraviețuit (în condițiile în care particularitățile lor nu se regăsesc în mod normal în edițiile critice). Ar trebui să se ajungă la erorile specifice martorilor ale căror modele pot fi reconstituite cu certitudine prin *recensio*. Abia în ultimul rând ar trebui luați în

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

considerație martorii ale căror modele pot fi reconstituite numai prin selecție (*selectio*) sau conjectură (*diuinatio*).

O investigație de felul acesta ar fi în cea mai mare măsură dezirabilă în cazul interpolărilor, *id est* clasa de alterări (mai ales de tipul inserțiilor) care nu se datorează accidentelor, ci reprezintă o încercare de a restaura originalul ori de a prezenta un fals drept original, printr-o interferență conştientă, dar nu admisă în mod deschis, cu tradiția. Alterările de tipul acesta sunt deosebit de primejdioase, pentru că este adesea foarte greu să se demonstreze că un text bazat pe ele a fost deformat. Cum multe dau impresia unui material superfluu, tendința generală este de anulare a lor; numai că există fără îndoială material superfluu (sau al cărui caracter indispensabil nu poate fi demonstrat) în orice original. În felul aecsta se generează o problemă spinoasă. Istoria interpolărilor este strâns legată de cea a falsificării întregii opere.

Dacă un arhetip (sau *codex unicus*) este în anumite secțiuni degradat până la rangul de simplu purtător de variante sau chiar de *codex descriptus*, atunci se poate suspecta existența unor greşeli de acelaşi tip în secțiunile pentru care nu avem posibilități de control. În aceasta constă uriaşa valoare a citatelor care derivă dintr-o ramură mai veche a tradiției şi, în fond, valoarea tuturor mărturiilor de tradiție indirectă.

Uneori este important să se determine data arhetipului reconstituit, pentru a anula luarea în considerație a unor coruptele care se puteau produce numai la o dată ulterioară celei a arhetipului.

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

În procesul de *examinatio*, o conjectură poate fi confirmată sau cel puțin susținută fie prin întrunirea acordului tuturor persoanelor calificate să o judece (un concept dificil de definit, de altfel), fie prin formularea de noi argumente, care nu au fost observate de cel ce a inițiat-o, sau prin apariția ulterioară a unui martor mai timpuriu decât arhetipul familiei (cu excepția cazului în care lecțiunea acestuia este tot o conjectură). Pe de altă parte, poate fi respinsă prin demonstrarea faptului că tradiția este validă sau pe calea unor lecțiuni mai bune, datorate fie conjecturii, fie descoperirii unui nou martor dintr-o tradiție mai timpurie. De-a lungul timpului, au existat destule asemenea confirmări şi anulări, care însă nu au fundamentat o metodologie de cercetare cu succes garantat. Informațiile de dată recentă au confirmat puterea de pătrundere a multor editori; dar surprizele care decurg din aproape fiecare papirus nou descoperit şi, încă şi mai mult, discrepanțele radicale dintre edițiile standard, în care tradiția însăşi rămâne neschimbată, nu demonstrează că *examinatio* a adus textele mai aproape de certitudine. Impresia generală este că, pe de o parte, au fost acceptate prea multe conjecturi din tipul celor care implică o mutilare violentă (*id est* cu adevărat iremediabilă) a textului, în vreme ce, pe de altă parte, au fost trecute cu vederea coruptelele din tradiție sau din textul vulgatei doar pentru că nu se oferise încă o soluție convingătoare.

Admiterea limitărilor de care se loveşte restabilirea textului are rolul de a-i nuanța parcursul şi de a arăta în ce măsură este un demers deschis. La polul opus se plasează respingerea criticii conjecturale în principiu. Pentru destinul textului, este cu

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

mult mai primejdios ca o coruptelă să treacă nebăgată în seamă, decât ca un text valid să fie atacat în mod nejustificat: fiecare conjectură eronată provoacă o reacție de respingere, dar demersul în sine adâncește cunoașterea textului respectiv. Pe de altă parte, coruptela nedetectată strică imaginea totală asupra stilului.

Când tradiția se desparte în două ramuri, procesul de *recensio* conduce adesea la două variante. Mai apoi, în *examinatio*, se stabilește dacă una sau alta dintre ele este originalul.

În situația tipică, una din cele două variante poate fi înțeleasă ca eroare, iar de aici se deduce că cealaltă variantă trebuie să fie lecțiunea arhetipului. Această lecțiune a arhetipului, la care se ajunge prin *selectio*, devine după aceea baza unei viitoare *examinatio*.

Există însă și situații atipice. Ambele variante pot fi înțelese ca erori izvorâte din aceeași lecțiune a arhetipului. Această lecțiune a arhetipului, descoperită prin *diuinatio*, devine după aceea baza pentru viitoarea *examinatio*. Este o situație atipică, pentru că se poate produce numai dacă un pasaj care a rămas valid din vremea arhetipului (altminteri lecțiunea arhetipului nu poate fi descoperită prin conjectură) a fost mutilat diferit în cele două ramuri.

O altă situație atipică apare atunci când nu poate fi găsită nicio lecțiune care să explice ambele variante. În acest caz, reconstrucția originalului rămâne incertă, chiar dacă lecțiunea originalului, obținută prin *selectio* sau *diuinatio*, este pe deplin satisfăcătoare în stil și conținut și explică în ce fel a apărut una

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

dintre variante: varianta a cărei origine rămâne obscură poate merge îndărăt în timp până la o lecțiune mai bună a originalului, care încă nu a fost descoperită prin conjectură. Există, de asemenea, posibilitatea ca acestea să fie două versiuni ale originalului şi este plauzibil ca cele două versiuni să fi fost după aceea contaminate în arhetip.

Oricît de mult s-ar deosebi ca valoare seriile de variante, *selectio* se face independent în fiecare caz, fără a respinge vreo variantă mai înainte de a fi verificată.

Metodele de testare a variantelor au o valabilitate recunoscută; în etapele mai vechi ale criticii de text, principiul era să se urmărească vulgata (*textus receptus*), fără nicio preocupare pentru calitatea martorilor; or, a urma textul majorității martorilor, în pofida faptului că o sută de manuscrise care derivă dintr-un sigur manuscris au mai puțină autoritate decât acest singur manuscris. Un corolar al acestui principiu era adoptarea ca martor cu autoritate a unui manuscris considerat complet, bun, cel mai vechi, presupunând în mod eronat că ar fi fost produsul unui copist ideal, capabil să reproducă fără abatere modelul. Tentativa de a trata *codex optimus* de parcă ar fi fost *codex unicus* nu a fost cu totul depăşită nici în prezent şi se poate chiar ajunge, în situții anume, la concluzia că un *codex optimus* este cu adevărat *codex unicus*.

Diagrama care redă interrelațiile dintre martori este indicată prin denumirea *stemma*. Imaginea este luată din domeniul genealogiei: martorii sunt în relație cu originalul aşa cum membrii unei familii se înrudesc cu fondatorul acesteia. Scopul esențial

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

însă, de a reconstitui originalul, nu este atins prin simpla comparație.

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

7. *EMENDATIO*

După *recensio* şi *examinatio*, se trece la *emendatio*, adică la corectarea erorilor rămase în urma recensiunii codicelor. Scopul este alcătuirea unui text cât mai puțin diferit de exemplarul de autor (pentru că, cel puțin în cazul unui text de o oarecare lungime, este imposibilă restituirea integrală a textului produs de autor).

Muretus (*Variarum lect*. I, 15, c. 16) compara critica de text cu un medic: după cum medicul vindecă mai bine un bolnav dacă ştie care îi este starea obişnuită de sănătate, tot aşa şi criticul poate corecta mai bine stricăciunile suferite de codice dacă ştie care sunt erorile pe care le comit de obicei copiştii.

În general, distingem între conjecturi corecte şi greşite şi suntem înclinați să îndepărtăm tot ce nu este „corect". Cu toate acestea, conjectura, fie că e corectă sau greşită, este o parte importantă a etapei de *examinatio*, adică investigarea dacă textul transmis este sau nu cel mai bun cu putință. Pentru a determina valoarea unei conjecturi ca mijloc de investigație (conjectura de diagnostic), este lipsit de relevanță dacă a reuşit să fie convingătoare în detaliu sau mai degrabă reprezintă, împotriva tradiției, răul cel mai mic, ori dacă este complet greşită. Intră în atribuțiile editorului să decidă care dintre conjecturile de felul acesta merită să fie menționate în *apparatus criticus*.

Eroarea cea mai frecventă pare să fie transpoziția de cuvinte. *E.g*. Eschil, *Prom*., 545: χάρις ἄχαρις *codd*., ἄχαρις

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

χάρις Turnebus; Plaut, *Aul*., 425: *malo tuo magno cod*., *magno malo tuo* Hare.

Se produc şi transpoziţii de versuri: de pildă, copistul a sărit un vers şi îşi dă seama abia după ce a terminat de scris toată pagina; atunci, cu sigla *h.d*. (*hic deest*) sau cu vreo altă siglă asemănătoare, indică locul în care trebuie adăugat: numai că uneori sigla este trecută cu vederea şi de aici apar deteriorări (*corruptelae*).

Sunt frecvente omisiunile de litere din corpul unui cuvânt. Uneori omisiunea se produce deoarece copistul sare de la o literă sau de la o silabă la alta identică, în acelaşi cuvânt sau în două ori mai multe cuvinte învecinate. *E.g*. Plaut, *Pseud*., 1022: *qui si/c si/t*, corr. Karsten; Valerius Maximus IV 4, 11: *diurnis /atque nocturnis/ conviciis*, corr. Madvig. Adeseori ,omisiunea se produce prin haplografie, (*id* est, din două cuvinte sau din două silabe sau din două litere egale se scrie una singură); *e.g*. Plaut, *Bacch*., 79: *te ueniat* codd., *te eueniat* Camerarius; *Amph*. 54: *faciam* cod., *faciam iam* Lachmann.

Dimpotrivă, textul originar poate spori prin înglobarea unei glose; termenul *glossa* desemnează un cuvânt dificil, care are nevoie să fie explicat. Adesea, din cauza neştiinţei sau a neglijenţei copiştilor, au fost incluse în text glose adăugate în margine sau deasupra cuvintelor pe care le explicau. Uneori glosa înlocuieşte cuvântul autentic; *e.g*. Vergiliu, *Buc*., VI 40: *ignotos*, glosa din Pαγ, a îndepărtat *ignaros* R.

O altă sursă de erori este proasta despărţire în cuvinte, precum şi, în codicele greceşti, accentuarea inexactă. *E.g*. Eschil,

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

Suppl., 202: εἶξεν codd., εἶ ξένη Sophianus; Plaut, *Capt*., 997: *audax* codd., *haud ex* Muretus; *Pseud*. 783: *relego* codd., *rei ego* Gruter; Seneca, *Epist*., 22, 15: *nobis conqueri* codd., *nobiscum queri* Haase.

Deteriorările (*corruptelae*) apar şi sub influenţa cuvintelor învecinate. *E.g*. Vergiliu, *Aen*., 354: *munera* PRp, *praemia* M (sub influenţa cuvântului *praemia* din versul precedent).

Uneori cuvinte care nu au între ele un raport gramatical sunt asimilate în mod, desinenţă personală, cazuală, în număr sau gen. *E.g*. Demostene, *Phil*., 45: τῶν ἑαυτῶν codd., τὰ ἑαυτῶν Auger.

Sursa unor erori şi interpolări o poate reprezenta un arhaism rău înţeles de copist. *E.g*. Plaut, *Amph*., 554: *tu autem* cod., *tuati* (*cf*. *carisius* 221, Nonius 179, Gloss. Plaut.); Vergiliu, *Aen*., I 636: *dii* (arhaism restituit de Aulus Gellius; codicele atestă aici *dei*).

În codicele mai vechi, numerele erau indicate cu cifre romane. O linie deasupra unui număr îl multiplica pe acesta cu o mie într-un text aritmetic; în schimb, într-un text literar, linia distingea cifrele de litere: de aici puteau apărea confuzii. *E.g*. Titus Livius XXII 60, 19: *sescenta milia* sau *sescentis milia* codd., *sescentis* Madvig şi Ingerslev; Cicero, *Epist. ad Fam*., XV 4.9: *sex* M H D, *VII* F, dar Madvig a intuit că arhetipul avea *VI* şi a corectat în *ui*.

Cele mai frecvente confuzii apar însă în numele proprii. *E.g*. Cezar, *De bello ciuili*, I 57, 4: *indomiti* , *illi Domiti*

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

Buecheler; Titus Livius III 4,1: *fusus* codd., *Fuscus* Sigonius; Properţiu II 32,40: *naica dona* codd., *Nai, caduca* Scaliger.

Există şi erori de autor care trebuie să fie mai degrabă semnalate, decât corectate. *E.g*. Seneca, *Ad Marciam*, 14,1: îi atribuie unui Bibulus, care se numea *Marcus*, prenumele *Lucius* (este o eroare de memorie şi trebuie respectată în stabilirea textului).

Nu întodeauna cuvintele greceşti sunt transcrise corect în latină, *e.g*. Cicero, *Epist. ad Att*., XVI II,1: *sine uallo* codd., *sine* □□□□□̃ Gurlitt.

Multe erori derivă din dictare, fie pentru că cel care dictează pronunţă greşit cuvintele, fie pentru că cei care scriu nu au auzit bine sau nu au fost suficient de atenţi: se schimbă adesea între ele *b* şi *u* (varianta consonantică), *d* şi *t*, *g* şi *ch*, *b* şi *p*.

Interpolările se datorează uneori scrupulelor religioase. *E.g*. Horaţiu, *Carmina*, III 18, 12: în unele codice se citeşte *pardus* în loc de *pagus*, pentru că un copist pios şi-a amintit de pasajul biblic *habitabit lupus cum agno et pardus cum haedo accubabit* (Isaia II 6).

Conradus Rittershusius (1560-1613), în comentariul său la Oppianus, a fost primul care a susţinut că diversitatea de lecţiuni din operă se poate atribui ediţiilor diverse ale operei sau chiar variantelor adăugate de autor pe original. Pasquali a demonstrat că aceste variante de autor se găsesc în textele greceşti şi latineşti din ultima perioadă a republicii şi, mai adesea, din timpul imperiului. Dintre exemple, printre cele mai remarcabile sunt epigramele lui Marţial. Dacă lăsăm deoparte c. XII, care a fost publicată puţin

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)

după moartea sa, poetul însuşi şi-a îngrijit editarea cărților individuale ale epigramelor sale. După aceste ediții individuale însă, el a publicat în anul 93 sau 94 un prim şi un al doilea *corpus* de cărți de la I la VII şi, cu puțin înaintea întoacerii în țară, cărțile de la VIII la XI. La scurt timp după moartea lui Marțial, a apărut o nouă ediție a operei sale întregi, cu cărțile dispuse în ordinea în care au ajuns până la noi. Această ediție a fost reprodusă cu certitudine de mai multe ori şi din ea derivă arhetipurile celor trei familii de codice. Este plauzibil ca variantele să fi fost însemnate pe margine chiar de autor. Este posibil ca aceasta să fie sursa diferențelor de nume proprii: I 10,1 *Gemellus-Venustus*; V 14,1 *Myrtale-Tuccius*. Există, fără îndoială, şi alte variante de autor: III 13, 1 *dum non uis pisces, dum non uis carpere pullos - dum non uis leporem, dum non uis carpere mullos*.

BDD-B444-02 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:58:47 UTC)